

Lidija Fekeža

OSVRT NA ARHEOLOŠKU HISTORIOGRAFIJU SREDNJEG VIJEKA 1983.-1999. GODINE

(Prilog diskusiji)

Htjela bih dati kratak osvrt na srednjovjekovnu arheologiju od 1983. godine do danas. Ujedno, to bi bio nastavak pregleda koji su na savjetovanju 1982.godine u svojim referatima i diskusijama dali prof. dr. D. Kovačević Kojić (1983,34) i prof. dr. P.Živković (1983,127-128), u kojima je istaknut značaj arheologije kao pomoćne historijske nauke. Oba autora su navela dotada najznačajnije radove koji mogu pomoći pri rješavanju historijskih pitanja. Esad Kurtović je u svom radu na novom savjetovanju 1999.godine dao dosta iscrpan pregled segmenta historiografske literature koja se odnosi na arheologiju. Zato će u ovom izlaganju biti podvučeni samo glavni tokovi stanja u toj oblasti.

U dosadašnjem, radu naši arheolozi koji su se bavili srednjim vijekom, uglavnom su nastojali da se uklupe u okvire i sliku koju ocrtavaju historičari i da potvrde historijske činjenice. Međutim, u daljem radu, kroz suvremenije pristupe raznovrsnoj problematici, treba se više posvetiti sagledavanju društvenih i ekonomskih uslova, a to je jedino moguće pri većim istraživanjima neke regije, mikroregije, bilo naselja, rudnika, ranosrednjovjekovnih utvrđenja (gradišta), rasprostiranja grobalja i slično. To ujedno znači manje objašnjenja same historije, a više uspostave neposrednog dodira s ekonomskom i kulturnom prošlošću koju ti spomenici odražavaju. U ovoj diskusiji želim podvući najznačajnije radove iz proteklog perioda, jer je kolega Esad Kurtović dao iscrpan pregled u svom referatu.

Kao prvo, moram konstatirati da su do 1982. godine svi osnovni pravci postavljeni i od tada nije bilo većih pomaka i poduhvata u arheologiji srednjeg vijeka u Bosni i Hercegovini. Što se pak tiče rezultata, razdoblje od 1982. do 1999. godine možemo podijeliti na tri kratka, ali različita perioda. Takav pristup je i bio zacrtan u naučnim programima projekta DC XIII/1, a uobličen je na temelju mnogo uznapredovanijih saznanja iz praistorije u nas, kao i proučavanja srednjeg vijeka u istočnoevropskim slavenskim zemljama. Nažalost, zbog rata i skoro cijelog desetljeća stagnacije nije se realizirao.

Period 1982.-1992.

Ovaj period karakterizira nekoliko osnovnih aktivnosti predhodne sjajne generacije arheologa, koncentrirane u Zemaljskom muzeju i Centru za balkanološka ispitivanja ANUBiH-a, kao i smjena generacija. Doprinosi arheologa iz manjih centara, shodno materijalnim mogućnostima, svodili su se na naučnu obradu obično jednog terenskog istraživanja ili su se uklapali u naučne projekte DC.

1. U tom periodu izašli su slijedeći monografski i sintetski radovi:

- Obnovljeno izdanje *Kulturne istorije Bosne i Hercegovine od najstarijih vremena do pada ovih zemalja pod osmansku vlast*, Sarajevo 1984. U periodu od 1966. godine, kada je izašlo prvo izdanje *Kulturne istorije*, do 1984. godine objavljeni su mnogobrojni rezultati terenskih istraživanja, od kojih se izdvajaju iskapanja srednjovjekovnih grobalja (N. Miletić), naselja otvorenog tipa (I. Čremošnik) i kraljevskih stolnih mjesta Bobovca i Kraljeve Sutjeske (P. Anđelić), kao i mnogobrojni radovi i 2 monografije Š. Bešlagića i jedna N. Miletić o stećcima, što je umnogome doprinijelo daljem produbljenom saznanju o srednjem vijeku u Bosni i Hercegovini, ali osnovne postavke iz izdanja 1966. godine nisu izmijenjene.

- Bešlagić Š.: *Kamene stolice*, Sarajevo 1985

- Bojanovski I.: *Bosna i Hercegovina u antičko doba*, Sarajevo 1988, velika sinteza antičkog perioda koja može poslužiti kao osnov i za istraživače, naročito perioda ranog srednjeg vijeka.

- Marjanović B., Bojanovski I., Anđelić P.: *Monografija "Visoko"*, Visoko 1984.

te nekoliko kraćih sintetskih radova, od kojih je rad Marka Popovića *Uticaoj pojave topova na razvoj odbrambenih sistema srednjovjekovnih gradova u Bosni* (1989, 85-98) dao na temelju dosadašnjih rezultata neka nova kronološka pomjeranja.

- *Arheološki leksikon*, Sarajevo 1988, u kojem su sumirani rezultati dosadašnjeg cjelokupnog istraživačkog rada. Data je istraženost pojedinih lokaliteta i regija, a posebno treba podvući značaj podataka o nivou istraženosti pojedinih važnih problema. Sumirani podaci su vrlo dobra osnova za usmjeravanje ka što pravilnijoj orijentaciji u budućem radu. U Arheološkom leksikonu su obuhvaćeni:

- arheološko-historijski osvrt o prošlosti BiH (od prethistorije do kasnog srednjeg vijeka);

- opći leksikografski dio 400 jedinica u kojima su obrađeni leksikografski pojmovi i biografsko-bibliografski podaci o istraživačima;

- bibliografija;
- kataloški dio sa 6300 leksikografskih jedinica (lokaliteta i nalaza).

Arheološka karta se sastoji od 25 osnovnih i 75 posebnih karata. Ovo kartiranje je, s jedne strane, pokazalo i velike praznine koje postoje u općoj obuhvaćenosti teritorija, te nam shodno tome daje orijentaciju za programiranje istraživanja određenog tipa na određenim područjima. I na kraju, u nekim boljim vremenima, trebalo bi da se uradi ozbiljna analiza sadržaja i kritika dostignutih rezultata sadržanih u Arheološkom leksikonu.*

2. Sljedeći veliki poduhvat su bili naučni programi obuhvaćeni *Društvenim ciljem* (segment DC XIII/1). Sastojali su se iz dvije faze: u I fazi (1986-1991.) bilo je zacrtano istraživanje civilizacijskih, socioloških i etničkih promjena u prelomnim periodima. Za nas je ovdje zanimljiv prelaz iz antičkog doba u rani srednji vijek u kojem dolazi do susreta slavenskih doseljenika sa antičkom civilizacijom do postepene izgradnje nove društvene strukture. Period od kraja VI do početka IX stoljeća je, tako reći, potpuno neistražen, a on bi dao mnoge odgovore kao što su asimilacija starosjedilaca i novodoseljenih stanovnika, tok i brzina organizacije vlasti i socijalnog raslojavanja, te problem pokrštavanja. U svim radovima ovaj period je obrađen hipotetički i teoretski, na općeprihvaćenom osnovnom mišljenju o kompletoj izmjeni etničke strukture. Tokom posljednjih 20-tak godina takvo gledište se korigira, ali napredak u tom pravcu teče veoma sporo, a razlozi za takvo stanje su dvojaki. Mislim da su prvenstveno subjektivne prirode jer se arheolozi nisu puštili u traženje, otkrivanje i proučavanje lokaliteta iz tog perioda. Jedan od razlog leži u prirodi samih lokaliteta, a drugo, nismo bili ni obučeni metodološki za njihovo istraživanje kao što su to naučnici u srednje i istočnoevropskim zemljama. Postoji i drugo mišljenje koje je iznio P. Anđelić (1970, 210, nap.7.) tj. da su uništeni.

Na planu poznavanja osnovne građe i dalje je najaktuelniji problem gotovo potpuni nedostatak arheološke evidencije o utvrđenim gradovima čija su nam imena poznata iz ist. Izvora, posebno kod K. Porfirogeneta (Ormos, Katera, Mokriskik, Galumainik, Trebunia, Lukabetaj, Bona i Hum, Desnek i Salenes). Dokazano je samo da u Gornjoj K. crkvi nije bila Katera. (Fekeža, GZM 1990, 155-170) U drugim slavenskim zemljama rano doba slavenskog doseljavanja smatra se kao jedno od glavnih pitanja nacionalne povijesti i na temelju arheoloških rezultata pišu se već vrlo kvalitetne sinteze. Radovi zacrtani u ovoj fazi su djelomično izvršeni, ali rezultati još nisu objavljeni.

Druga faza, planirana za period 1992-2000, obuhvaćala je istraživanje neproučenih ili nedovoljno proučenih fenomena. Nabrojiću nekoliko, dobro

* Vidi nap. 24 u E. Kurtović *Historiografska literatura o srednjovjekovnoj Bosni objavljena u zemlji i inostranstvu (1980-1998)* u ovoj svesci.

uočenih tema, koje bi mnogo pomogle i samim historičarima. Arheološkim putem bi se mogli dopuniti podaci o društvenom raslojavanju i ekonomskim uslovima, naročito u ranom srednjem vijeku.

- Problem neutvrđenih naselja gradskog tipa: I. Čremošnik je udarila temelje ovom pravcu proučavanja, ali to su tek početni rezultati. Naučnica je objavila rezultate sa nekoliko lokaliteta iz perioda ranog srednjeg vijeka, o kojem još nemamo ni dovoljno materijala za skicu tog perioda (najvažniji radovi 1965, 147-260; 1970, 45-117; 1970.a, 99-103; 1977, 277-308). Što se tiče kasnog srednjeg vijeka, s jedne strane mi imamo već dosta solidna saznanja o materijalnoj kulturi sa 14 iskopavanja bosansko-hercegovačkih gradova-utvrđenja, ali ni iz bliza nemamo sliku života u podgrađima i seoskim naseljima, dobijenu ne samo kroz historijske već i kroz materijalne izvore.

- Utvrđeni srednjovjekovni gradovi, društveno ekonomski i kulturni značaj gradova, proces formiranja vlasti i odnos grad-selo. P. Anđelić je u brojnim radovima dao odličnu osnovu za posmatranje mreže utvrđenih gradova u određenoj mikroregiji. A. Benac je od prvih monografija o Radimlji i Olovu do 1989.godine insistirao također na modernijem pristupu proučavanju stećaka, tj. na posmatranju grupa nekropola u okviru neke manje geografske cjeline. Tek studioznim pristupom proučavanju takvih cjelina i svih naseobinskih elemenata u njima može se odmaći od parcijalne slike koju sada imamo.

- Odnos autohtone crkvene umjetnosti i istovremene umjetnosti u Evropi (zapadnoevropska i bizantska). Dublje stilske analize sa primjenom metode historije umjetnosti radili su uglavnom historičari umjetnosti iz susjednih zemalja, jer u Bosni i Hercegovini nije bilo muzejske ili galerijske ustanove u čije bi koncepte djelovanja ulazili i historičari umjetnosti. Oni su djelovali u muzejima kao arheolozi, a u zavodima za zaštitu spomenika su se više bavili, shodno zahtjevima službe zaštite, periodima od XVI stoljeća nadalje. Izuzetak su bili N. Miletić i Z. Kajmaković sa većim, te M.Gavrilović i T.Glavaš sa manjim priložima. Njima su se u posljednjem desetljeću pridružili i M. Gavrilović (1997, 219-233; 1999, 113-120) P. Mikulić, (1996, 23-26; 1997, 204-218; 1998, 149-168; 1988.a, 176-194) i N. Šahinović (neobjavljen rad o arhitektonskoj plastici iz Visokog).

- Srednjovjekovno rudarstvo i metalurgija je tema o kojoj je mnogo pisano, ali uglavnom na temelju historijskih podataka. Podrobnim terenskim radom stručnjaka iz raznorodnih oblasti (arheologa, paleoetnologa, inženjera rudarstva), te raznim analizama i mjerenjima ostataka troske sa terena mogla bi se dobiti potpunija slika o ovoj djelatnosti, od one koju nam pružaju historijski izvori. Do sada se nismo odmakli od rezultata koji su izneseni na skupu u Zenici 1978.godine. (Razni autori 1999). U jednom manjem prilogu P. Anđelića (1983, 145-152) trasiran je metodološki istraživački put za razrješavanje ove teme. Nažalost, osim njega, drugi arheolozi nisu pokazali veće zanimanje, jer je i

proučavanje ovog segmenta srednjovjekovlja u nas veoma komplikovan poduhvat.

Treba dodati da se osjeća potreba za studijem materijala iz perioda osmanskih osvajanja u BiH, jer se već pomalo ocrtavaju saznanja da su neke kulturne tekovine i uticaji prethodili političkim događajima. No mi za taj materijal nemamo ni osnovne literature.

Period 1992.-1996.

Sva produkcija se uz velike napore autora svela na produbljanje analiza objavljenih rezultata, čemu su doprinjeli skupovi u opkoljenom Sarajevu, na kojim su učestvovali i arheolozi, kao što su: *Bosna i svijet, Urbano biće Bosne i 700 godina Vrhbosanske biskupije*.^{*} Nažalost, tek sada imamo parcijalne podatke o tome šta se za to vrijeme događalo u dijelovima BiH nezahvaćenim ratom, u dijelovima zapadne Hercegovine, jugozapadne Bosne, te u djelovima Republike Srpske u sjeveroistočnoj Bosni i istočnoj Hercegovini. Barem što se arheologije tiče, ne bi se moglo reći da je i u tim krajevima izdata neka značajnija naučna publikacija.

Period 1997.-1999.

Razni dobro uhodani i kvalitetni časopisi su skoro prestali da izlaze. Od *Glasnika Zemaljskog muzeja* izašao je 1996.godine jedan, i to "ratni broj", u kojem je samo jedan članak koji tretira materijal srednjeg vijeka. Jedan broj *Godišnjaka CBI* se tek sada priprema. *Naše starine* su već odavno i prije ovog rata imale nekih problema sa izlaženjem, a poslije rata više ne postoje. Češće izlazi časopis *Hercegovina*, ali i u njemu se objavljuju članci iz arheologije srednjeg vijeka, u kojima se ne mogu naći neki novi podaci.

Nude se mogućnosti objavljivanja u časopisima raznih profila i monografijama. U njima se mogu naći zanimljivi prilozi sa produbljenim analizama već poznate građe. Ipak bi trebalo izdvojiti nekoliko novijih radova iz srednjovjekovne arheologije za koje smatram da donose nova naučna saznanja. To su sinteza M. Popovića (1995, 33-55) o bosanskim srednjovjekovnim gradovima utvrđenjima, manja sinteza o crkvama istraženim arheološkom metodom u BiH (L. Fekeža - M. Gavrilović 1997,219-234; M.Gavrilović 1999,113-120), te rezultati iskopavanja u okolini Livna (Vrdoljak 1990, 119-194).

---

* Iscrpnna bibliografija u pomenutom radu E.Kurtovića

Istraživačka baza danas je svedena skoro na krajnji minimum i prisiljena je da se bavi ili neobjavljenim materijalom iz muzejskih depoa, da sistematizira i analizira objavljeni materijal, ili da na tom materijalu primjenjuje poneku novu metodu. Prije rata u cijeloj BiH bila su aktivna 34 arheologa; danas u Sarajevu 4 u aktivnom radnom odnosu (3 u mirovini), u R.Srpskoj 3 aktivna i u HB 1 aktivan.

Za ovaj period je karakteristično da još uvijek teško do nas dopiru vijesti o novim izdanjima širom Bosne i Hercegovine i kod naših najbližih susjeda, te se samo nadovezujem na konstatacije kolege Kurtovića koje su vezane za karakter historiografske literature. Može se konstatirati da su, u arheološkim radovima koje sam imala na uvidu, a tiču se teritorije Bosne i Hercegovine, sama arheološka građa i problematika stručno obrađene, dok se, zavisno od namjene časopisa ili monografije, o etničkom određivanju i pripadanju pojedinih nalaza i lokaliteta osjeća ista tendencija kao i u historijskoj literaturi.

Reference

- Anđelić P. 1983. *Marginalije o tragovima starog rudarstva i metalur-gije u srednjoj Bosni*, Glasnik Zemaljskog muzeja (dalje GZM) (A) NS 38/1983, 145-152
1970. *Periodi u kulturnoj historiji Bosne i Hercegovine u srednjem vijeku*, GZM (A) NS. XXV/1970, 199-212
- Benac A. 1989. *O problematici srednjovjekovnih nadgrobnih spomenika*, GZM (A) NS.44/1989, 201-208
- Čremošnik I. 1965. *Rimska vila u Višićima*, GZM (A), NS XX, 1965, 147-260
1970. *Istraživanja u Mušićima i Žabljaku i prvi nalaz najstarijih slavenskih naselja kod nas*, GZM (A) NS. XXV, 1970, 45-117
- 1970.a *Die Chronologien der ältesten slavischen Funde in Bosnien und Herzegovina*, Archaeologia Iugoslavica XI, Beograd 1970, 99-103
1977. *Ranoslavensko naselje Jazbine u Batkoviću kod Bijeljine*, Godišnjak XV, Akademija nauka i umjetnosti BIH, Centar za balkanološka ispitivanja 13, Sarajevo 1977, 227-308
- Fekeža L. 1990. *Kasnoantičko utvrđenje i crkva na lokalitetu Gradac na Ilinjači u Gornjem Kotorcu kod Sarajeva*, GZM (A), NS. 45/1990, 155-170

- Fekeža L. – 1997. *Srednjovjekovne crkve u Bosni i Hercegovini*, Bosna Franciscana V/8, Sarajevo 1997, 219-233
- Gavrilović M. 1999. *Dvije predromaničke crkve iz okolice Sarajeva*, Hrvatska misao 11-12, Sarajevo 1999.
- Kovačević-Kojić D. 1983. *Srednji vijek. U: Savjetovanje o istoriografiji Bosne i Hercegovine (1945-1982)* ANUBIH, Posebna izdanja, knjiga LXV, Sarajevo 1983, 31-36
- Mikulić P. 1996. *Verticals of spirituality, The Southern California Antology*, Los Angeles 1996, 23-26
1997. *Elementi gotike u sakralnoj arhitekturi Jajca*, Bosna Franciscana V/8, 1997, 204-218
1998. *Utjecaj islamske umjetnosti na formiranje gotičkog stila i kontinuitet srednjovjekovnih formi u Bosni*, Bosna Franciscana VI/9, 1998, 149-168
- 1988.a *Bosna i europska gotika*, Dijalog IV/4, Sarajevo 1998, 176-194
- Popović M. 1989. *Uticaj pojave topova na razvoj odbrambenih sistema u Bosni*. Međunarodni simpozijum *Bosna i Hercegovina u tokovima istorijskih i kulturnih kretanja u jugoistočnoj Evropi*, Sarajevo 1989, 99-110
1995. *Srednjovjekovne tvrđave u Bosni i Hercegovini, (Prilog proučavanju fortifikacionih struktura)*, Zbornik za istoriju Bosne i Hercegovine 1, Beograd 1995, 33-55
- Razni autori 1999. *Rudarstvo i metalurgija Bosne i Hercegovine od prahistorije do početka XX stoljeća*, Zenica. 1999
- Vrdoljak fra B. 1990. *Starokršćanska bazilika i ranosrednjovjekovna nekropola na Rešetarici kod Livna*, Starohrvatska prosvjeta III/18 za 1988, Split 1990, 119-194
- Živković P. 1983. *Diskusija. u: Savjetovanje o istoriografiji Bosne i Hercegovine (1945-1982)*, ANUBIH, Posebna izdanja, knjiga LXV, Sarajevo 1983, 126-131

S u m m a r y

A REVIEW OF THE ARCHAEOLOGICAL HISTORIOGRAPHY OF THE MIDDLE AGES, 1983-1999

In this paper for discussion the main courses of the situation in the field of archaeology are stressed. Three periods of time are stressed too, within it, the most significant activities of this branch were described. The first period 1982-1992 was marked by the outstanding generation of archaeologists at the Regional Museum and The Centre for Balcanology of the Academy of Sciences and Arts of Bosnia-Herzegovina and the successors of the mentioned generation. For the second 1992-1996 it can be said that there were some profound analysis of the published results. The third period can be characterized that the well organized and good journals ceased to be published, the research base was minimal, particularly the complete isolation of the people of the same vocation from the close neighbourhood.